

УДК 37.01:316.728(091)

[https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-8\(48\)-1829-1841](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-8(48)-1829-1841)

Брижак Надія Юріївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методики початкової освіти, Мукачівський державний університет, м. Мукачево, <https://orcid.org/0000-0003-2795-6005>

ПОНЯТТЯ «ДОЗВІЛЛЯ»: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ПІДХІД

Анотація. У статті розглянуто дозвілля як інтегральне педагогічне та соціокультурне явище, що набуває особливої значущості в сучасному освітньому просторі. Проаналізовано підходи до визначення поняття «дозвілля» в історико-педагогічному, філософському та соціальному контекстах. Досліджено процес трансформації дозвіллевої діяльності як складової особистісного розвитку — від обрядово-ритуальних форм у первісному суспільстві до багатовимірного педагогічного інструменту в умовах цифровізації, соціальних трансформацій та глобальних викликів сучасності. Охарактеризовано еволюцію уявлень про дозвілля у працях мислителів і педагогів різних епох: Античності, Середньовіччя, Відродження, Просвітництва, Нової доби та сучасності. Узагальнено ідеї Платона, Арістотеля, Цицерона, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Г. Сковороди, К. Ушинського, С. Русової, В. Сухомлинського щодо освітньо-виховного потенціалу дозвілля як основи формування моральної, самостійної та творчої особистості. Висвітлено роль дозвілля як чинника самореалізації, естетичного розвитку, емоційно-психологічного розвантаження, формування етичних цінностей, соціальної активності та громадянської свідомості. Проаналізовано зміст ключових нормативно-правових документів у сфері освіти України (Закони України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», Державний стандарт початкової освіти, Концепція Нової української школи), які визначають функції дозвілля в сучасному педагогічному процесі. Окреслено актуальність формування професійної компетентності майбутніх учителів початкової школи в аспекті організації дозвіллевої діяльності в позаурочний час. Розкрито значення таких форм, як гурткова робота, інтерактивні заходи, інклюзивні та арттерапевтичні практики у забезпеченні повноцінного виховного впливу. Особливу увагу приділено функціонуванню дозвілля в умовах воєнного стану як ресурсу психосоціальної підтримки, зміцнення національної ідентичності та формування безпечного освітнього середовища.

Ключові слова: дозвілля, дозвіллева діяльність, позанавчальна діяльність, історико-педагогічний аналіз, соціалізація, початкова освіта, Нова українська школа (НУШ), освітнє середовище, творчий розвиток, гурткова діяльність, національно-патріотичне виховання, духовний розвиток, компетентності, інклюзія, воєнний стан.

Bryzhak Nadiia Yuriyivna candidate of pedagogical sciences, associate professor, associate professor of department of theory and methodology of primary education Mukachevo State University, Mukachevo, <https://orcid.org/0000-0003-2795-6005>

THE NOTION OF «LEISURE» IN HISTORICAL AND PEDAGOGICAL PERSPECTIVE

Abstract. The article examines leisure as an integral pedagogical and sociocultural phenomenon that acquires particular significance in the modern educational space. It analyzes approaches to defining the concept of "leisure" within historical-pedagogical, philosophical, and social contexts. The transformation of leisure activities as a component of personal development is explored — from ritualistic forms in primitive societies to a multidimensional pedagogical tool in the context of digitalization, social transformations, and global contemporary challenges. The evolution of perceptions of leisure in the works of thinkers and educators from various historical periods — Antiquity, the Middle Ages, the Renaissance, the Enlightenment, the Modern era, and the present — is characterized. The ideas of Plato, Aristotle, Cicero, J.-J. Rousseau, J. Pestalozzi, H. Skovoroda, K. Ushynsky, S. Rusova, and V. Sukhomlynsky are summarized regarding the educational potential of leisure as a foundation for the formation of moral, independent, and creative individuals. The role of leisure is highlighted as a factor in self-realization, aesthetic development, emotional and psychological relief, the formation of ethical values, social engagement, and civic consciousness. The content of key legal and regulatory documents in the field of Ukrainian education (the Laws of Ukraine "On Education," "On Complete General Secondary Education," the State Standard of Primary Education, and the Concept of the New Ukrainian School) is analyzed in terms of their provisions on the functions of leisure in the modern pedagogical process. The relevance of developing the professional competence of future primary school teachers in organizing leisure activities outside classroom hours is outlined. The significance of such forms as club activities, interactive events, inclusive and art therapy practices in ensuring comprehensive educational impact is revealed. Special attention is paid to the functioning of leisure during martial law as a resource for psychosocial support, strengthening national identity, and creating a safe educational environment.

Keywords: leisure, leisure activities, extracurricular activity, historical and pedagogical analysis, socialization, primary education, New Ukrainian School (NUS), educational environment, creative development, club activities, national-patriotic education, spiritual development, competencies, inclusion, wartime.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку освіти зростає потреба в осмисленні дозвілля як важливої педагогічної категорії, що має суттєвий виховний і соціалізуючий потенціал. Особливої актуальності це

питання набуває в контексті початкової освіти, де організація дозвілєвої діяльності сприяє формуванню ключових компетентностей, розвитку емоційного інтелекту, творчих здібностей і комунікативної активності учнів. Водночас у педагогічній науці спостерігається дефіцит системного підходу до історико-педагогічного аналізу поняття «дозвілля», що ускладнює його цілісне розуміння та впровадження у сучасну освітню практику.

Нормативно-правове забезпечення вітчизняної освіти закріплює значущість дозвілєвої діяльності як складника цілісного розвитку особистості. Зокрема, Закон України «Про освіту» (2017) [10] наголошує на необхідності розвитку індивідуальних здібностей здобувачів освіти як у навчальний, так і в позанавчальний час. Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2020) [11] передбачає створення освітнього середовища, у якому дозвілля має бути педагогічно доцільним та інклюзивним. Відповідно до Державного стандарту початкової освіти (2018) [9], важливими є саме ті види діяльності, які сприяють формуванню життєвих навичок і соціального досвіду, що нерозривно пов'язані з якісно організованим дозвіллям.

Усе це зумовлює потребу в глибокому аналізі становлення і трансформації поняття «дозвілля» в історико-педагогічному аспекті як основи для його ефективної реалізації в освітньому процесі сучасної початкової школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення й розвитку поняття «дозвілля» має глибокі історико-культурні корені та привертало увагу багатьох українських і зарубіжних учених. Зокрема, І. Бех, С. Гончаренко, О. Савченко, І. Зязюн, Т. Шевченко, Н. Мойсеюк, Т. Левківська акцентували увагу на виховному потенціалі позаурочної діяльності та ролі дозвілля у формуванні ключових компетентностей молодших школярів.

Н. Ничкало, М. Стельмахович, Г. Балагура розглядали дозвілля крізь призму народної педагогіки, відзначаючи його значення у збереженні традиційної культури. І. Ляшенко, Л. Шульга, Н. Бондаренко, І. Дем'яненко та інші науковці досліджували інклюзивний потенціал дозвілля в освітньому процесі.

Т. Поніманська, І. Прокопенко, С. Пишун, І. Сидор, О. Стоян, В. Пич, Н. Яременко аналізували методiku організації дозвілєвої діяльності, її вплив на розвиток соціальних, емоційних, комунікативних і творчих компетентностей дітей у сучасному освітньому середовищі.

Значну увагу соціально-педагогічним аспектам організації дозвілля, формам його реалізації у молодіжному та дитячому середовищі, а також підготовці фахівців до культурно-дозвілєвої діяльності приділили В. Бочелюк, В. Бочелюк, І. Ісаєв, Г. Пруденський, А. Воловик, В. Воловик, Л. Волобуєва, І. Гутник, І. Петрова, Н. Котельникова, Ю. Стрельцов, О. Бойко.

Зарубіжні науковці — Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Ф. Фрьобель, Дж. Дьюї, М. Монтессорі, Ф. Ар'єс, Н. Постман, П. Бурдье, Г. Мід — розглядали дозвілля як невід'ємну складову формування цілісної особистості. У їхніх концепціях

дозвілля виконує виховні, соціалізуючі, креативні й морально-етичні функції, сприяючи розвитку критичного мислення, внутрішньої свободи та громадянської відповідальності.

Мета статті – здійснити історико-педагогічний аналіз еволюції поняття «дозвілля» та визначити його значення для підготовки майбутніх учителів початкової школи до організації виховної роботи в позаурочний час.

Виклад основного матеріалу. У сучасному освітньому контексті дозвілля розглядається як важливий чинник особистісного розвитку, що поєднує елементи відпочинку, самовираження та соціалізації. Незважаючи на розмаїття форм вільного часу, діти та підлітки часто не мають змоги обрати діяльність, яка б не лише приносила задоволення, а й сприяла розвитку їхнього потенціалу. Це зумовлює потребу в науково обґрунтованих підходах до організації дозвіллевой діяльності, зокрема у межах професійної підготовки педагогів. Для цього важливо звернутися до аналізу сутності поняття «дозвілля» та вивчити його еволюцію в історико-педагогічному вимірі.

У сучасному освітньому контексті дозвілля розглядається як важливий чинник особистісного розвитку, що поєднує елементи відпочинку, самовираження та соціалізації. Незважаючи на значне розширення можливостей дозвіллевой активності, діти та підлітки нерідко зіштовхуються з труднощами у виборі змістовної діяльності, яка б одночасно приносила задоволення і сприяла особистісному зростанню. Така ситуація актуалізує необхідність науково обґрунтованих підходів до організації дозвілля в освітньому середовищі, особливо в межах професійної підготовки майбутніх педагогів.

У педагогічній літературі спостерігається розмаїття трактувань поняття «дозвілля». Зокрема, С. Гончаренко у своєму «Педагогічному словнику» визначає дозвілля як час, вільний від обов'язкової діяльності, який може бути використаний для різних видів активності: ігор, читання, занять мистецтвом, технікою, спортом чи працею.

На його думку, саме завдяки такій діяльності відбувається моральний, розумовий і фізичний розвиток дитини. Автор наголошує на важливості раціонального використання вільного часу та вважає, що організація змістовного дозвілля є одним із ключових завдань школи, сім'ї та позашкільних інституцій [7, с. 100]. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» дозвілля тлумачиться як частина позаробочого часу, що залишається після задоволення необхідних життєвих потреб [5].

У підручнику «Дозвіллезнавство» за авторством В. Бочелюк [3] наведено таке визначення: «дозвілля являє собою сукупність різних видів діяльності, якими індивід займається за власною волею: відпочинок, розваги, підвищення майстерності, світа, участь у житті суспільства тощо» [3, с. 3]. Автори навчального підручника «Педагогіка дозвілля» А. Воловик та В. Воловик зазначають, що «дозвілля – це час, що залишається у людини після реалізації усіх видів діяльності, продиктованих зовнішньою доцільністю» [6, с. 34].

Проведений аналіз свідчить, що в сучасній науці дозвілля трактується не лише як форма організації вільного часу, а й як важлива освітньо-виховна категорія, що сприяє розвитку особистості, формуванню соціальних навичок, критичного мислення та життєвих компетентностей. Такий підхід актуалізує потребу в історико-педагогічному осмисленні феномена дозвілля, вивченні його еволюції як наукової категорії та з'ясуванні ключових етапів становлення цього поняття у філософській і педагогічній традиції.

Для глибшого розуміння сутності дозвілля як педагогічного явища доцільно звернутися до його витоків, простежити етапи формування упродовж історичних періодів і проаналізувати особливості організації вільного часу в конкретних соціокультурних умовах.

Зокрема, вже в епоху неоліту (VI–III тис. до н. е.) простежуються перші уявлення про вільний час як окрему часову категорію. Первісні форми дозвілля — ритуальні свята, обряди, спільні дієства — відображали потребу людини у символічному, колективному переживанні неробочого часу.

Ці прояви започаткували процес упорядкування соціального життя та заклали основи формування святкової культури як однієї з перших форм організованого дозвілля.

У стародавньому світі, а також у період античності наукова категорія «дозвілля» вживалася для означення та характеристики специфіки невиробничої сфери життєдіяльності людини. У цьому розумінні термін «дозвілля» першим використав Конфуцій. Давньокитайський філософ вважав за доцільне структурувати час у двохфазному вимірі. Причому, перша фаза — це фаза праці, а друга фаза була часом відпочинку.

У період античності поняття дозвілля (грец. σχολή, лат. otium) набуло глибокого філософського осмислення, що суттєво вплинуло на подальший розвиток європейської педагогічної думки. У працях давньогрецьких мислителів — Платона і Арістотеля — дозвілля трактується не як пасивне звільнення від праці, а як вища форма духовної активності. У діалозі «Закони» Платон розглядає свята, хороводи, ігри й співи як засоби естетичного й морального виховання громадян [17, с. 125]. Він стверджував, що саме у дозвіллі закладено потенціал виховання доброчесності та гармонії між особистістю й державою.

Арістотель, розвиваючи ці ідеї, у праці «Політика» визначав дозвілля як необхідну умову досягнення щастя (еудаймонії) та особистісного вдосконалення. На його думку, вільний час слід присвячувати не бездіяльності, а філософії, музиці, спогляданню прекрасного. Саме тому, як писав Арістотель, «ми працюємо для того, щоб мати дозвілля» [1].

Особливої ваги набули уявлення про дозвілля у римській філософії, зокрема у працях Цицерона. Він розглядав otium (дозвілля) як простір не лише для відпочинку, а й для розумової та моральної діяльності. Цицерон наголошував, що дозвілля має вікову специфіку: у кожному періоді життя людина потребує різних форм вільного часу, і саме завдяки цьому вона здатна

розвиватися як особистість. З його позиції, дозвілля повинне використовуватися мудро, оскільки є цінним ресурсом духовного зростання, а легковажне ставлення до нього — ознака безглуздя та марнотратства [26].

Таким чином, в античному світі дозвілля набуває статусу невід'ємної складової освіченого життя, морального самовдосконалення та громадянської активності. Цей період заклав засадничі принципи гуманістичного підходу до організації вільного часу, який став основою для наступних історико-педагогічних інтерпретацій.

У добу Середньовіччя (V–XIV ст.) уявлення про дозвілля суттєво змінюються під впливом християнської антропології та теоцентричного світогляду. На відміну від античної традиції, що прославляла дозвілля як простір самопізнання, духовного і філософського вдосконалення, середньовічна культура пов'язувала вільний час переважно з релігійним самозаглибленням та аскетичним самовихованням.

Дозвілля сприймалося не як особисте благо, а як випробування духовної стійкості. Згідно з церковним ученням, праця визнавалася обов'язком, а дозвілля — часом, коли людина може відволіктись від мирського заради молитви, покаяння і внутрішнього очищення. Аскетична традиція застерігала від «нічим не заповненого» вільного часу, який вважався загрозливим для душі, оскільки породжував лінощі, спокуси і духовну слабкість. Навіть святкові дні мали виконувати виключно функцію сакрального оновлення через богослужіння, читання Святого Письма та проповіді [2].

У середньовічних монастирях було започатковано перші практики регламентованого дозвілля, зокрема читання, писання, музика, спів, медитація — усе це мало чітке спрямування на духовне зростання та уникнення «гріховної порожнечі». Світське дозвілля — розваги, театр, ігри — часто заборонялися або жорстко обмежувалися як «марнославство плоті».

Разом з тим, у культурі пізнього Середньовіччя простежуються елементи трансформації цього уявлення. Поступово в міських комунах та університетах починає формуватись нове розуміння вільного часу як необхідного для навчання, самоосвіти та розвитку світського мистецтва. Проте загальна домінанта залишалася релігійною: дозвілля — це не стільки «відпочинок», скільки «час для Бога».

У період Київської Русі (IX–XIII ст.) питання раціонального використання вільного часу розглядалися крізь призму християнських морально-етичних норм. Яскравим прикладом такого підходу є «Повчання дітям» князя Володимира Мономаха (1053–1125), в якому автор наголошував на необхідності розумно організованого способу життя, заснованого на поєднанні праці, духовності та відпочинку.

У своїх настановах він радив дітям не уникати праці, чинити добро, шанувати старших, рано прокидатися, славити Бога і Сонце, а в середині дня — відпочивати. Таким чином, Мономах окреслював модель щоденного ритму, де

вільний час набуває виховного й оздоровчого значення, а праця і дозвілля постають як взаємодоповнюючі елементи гармонійного життя [18, с. 30–31].

У контексті духовно-християнського світогляду тієї доби дозвілля не протиставлялося праці, а розглядалося як умова збереження душевної рівноваги, молитовного споглядання та відновлення сил для подальшого служіння ближнім і Богу. Вільний час у культурі Київської Русі часто наповнювався читанням духовної літератури, співами, ремеслами, спілкуванням у родинному колі, що формувало етичний стрижень особистості й сприяло розвитку соціальних якостей.

Таким чином, у період Київської Русі склалася традиція морально осмисленого дозвілля, що гармонійно інтегрувалося в релігійну та трудову етику, слугуючи не лише засобом відновлення сил, а й важливою формою духовного, соціального та родинного єднання.

З переходом до наступної історичної доби — епохи Відродження (XIV–XVI ст.) — змінилося і розуміння часу як ціннісної категорії. Ренесансна культура, орієнтована на ідеали гуманізму, внесла новий зміст у поняття дозвілля, трактуючи його не як протизагону праці чи релігійне усамітнення, а як необхідну умову розвитку творчого потенціалу, самопізнання та естетичного вдосконалення. У цей період дозвілля поступово секуляризується і стає особистісним ресурсом, що дає змогу людині реалізувати себе через мистецтво, науку, літературу, подорожі та інтелектуальне спілкування.

Епоха Відродження була найяскравішим періодом людської історії. Тоді було внесено новий зміст у поняття часу і суттєво розширено горизонт дозвіллевої діяльності у період вільного часу. Науковцями того періоду час бачився як дорогоцінна річ, володіти якою означає «окультурюватися» та пізнавати нове, розширюючи свій власний кругозір. Саме в епоху Відродження суттєво змінюється розуміння цінності часу, виникає усвідомлення потреби у прогнозуванні власної діяльності, власної долі. Людина намагається самостійно організувати власний відпочинок. Отже, напрацювання філософів епохи Відродження розглядаємо як один із перших наукових елементів розгляду дозвілля, однак чіткої системи щодо організації дозвілля дітей на той час ще не було створено [4, с. 10-11].

У подальшому, в період Нової доби та особливо в епоху Просвітництва (XVII–XVIII ст.), поняття дозвілля набуває нового значення як простору самовиховання, соціального вдосконалення та формування громадянських якостей. У центрі філософсько-педагогічної думки опиняється ідея гармонійного поєднання розуму, праці й відпочинку як основи розвитку особистості та суспільства. Дозвілля поступово перестає бути винятковим привілеєм еліти й розглядається як потенційно доступна кожному сфера життєдіяльності з високим освітньо-культурним потенціалом [8, с.72-77].

Зокрема, Жан-Жак Руссо у праці «Еміль, або Про виховання» наголошував на необхідності надати дитині свободу у пізнанні світу через гру, діяльність на

природі, ручну працю, вбачаючи у дозвіллі простір для вияву природних нахилів, формування моральності та ініціативи [20, с. 144–149]. Д. Локк у «Деяких думках про виховання» (1693) акцентував увагу на значенні вільного часу для розвитку спостережливості, розсудливості та внутрішньої дисципліни [27]. Ідеї природовідповідності та гармонійного поєднання праці й відпочинку розвинув Й. Песталоцці, який підкреслював, що дозвілля має стати середовищем морального і практичного зростання дитини [16].

Погляди Й. Песталоцці на важливість діяльнісного, природовідповідного виховання знайшли глибокий відгук у вітчизняній педагогічній думці.

Так, Г. Сковорода ще у XVIII ст. осмислював дозвілля як гармонію людини із собою та світом, як духовну активність, що виводить людину до внутрішньої свободи. Його концепт «сродної праці» безпосередньо співвідноситься з ідеєю осмисленого дозвілля [21].

На зламі XIX–XX ст. М. Грушевський підкреслював, що дозвілля виконує не лише функцію відпочинку, а є формою національного самовираження, формування культурної ідентичності та спадкоємності традицій.

У другій половині XIX ст. ідея педагогічного спрямування дозвілля набуває системного осмислення в працях К. Ушинського.

Учений вважав, що дозвілля має бути змістовним, діяльнісним, наповненим фольклором, народними казками, піснями, активною грою. Він застерігав: «Коли людина залишається без роботи в руках і без думки в голові — псується і голова, і серце, і моральність» [24].

На початку XX століття С. Русова акцентувала, що дозвілля дитини повинно забезпечувати розвиток ініціативи, творчості, громадянських якостей. Вона розробила цілісну методику організації ігор і свят у позаурочний час, підкреслюючи значення народної культури як виховного ресурсу [Русова, 1922].

У другій половині XX століття В. Сухомлинський розглядав дозвілля як один із ключових чинників формування моральної, інтелектуальної та емоційної сфери дитини. У практиці Павлівської школи він розробив модель «розумного дозвілля», що передбачала гармонійне поєднання читання, творчої праці, спілкування з природою, участі в театралізованій та гуртковій діяльності. На думку педагога, саме така форма організації вільного часу сприяє гармонійному розвитку особистості. Він зазначав: «Без краси, радості, гри, фантазії — немає повноцінного духовного життя дитини» [22].

Ідеї гуманістичного, особистісно зорієнтованого дозвілля знайшли своє відображення й подальший розвиток у педагогічній теорії та практиці 1980–1990-х років. Саме в цей період активізувалося комплексне наукове осмислення дозвілля як соціально-педагогічного феномену. Вийшло багато публікацій, присвячених психологічним і педагогічним аспектам організації дозвіллевої діяльності школярів. Науковці акцентували на ролі дозвілля в особистісному зростанні дитини, розвитку вікових характеристик, задоволенні її соціальних, інтелектуальних і культурних потреб.

Особливо важливим напрямом стала розробка ефективних моделей соціальних інститутів, здатних інтегруватися в структуру дитячого дозвілля. Початок 1990-х років ознаменувався переходом до інноваційної моделі освітнього процесу, що базувався на ідеях полікультурності, використання традицій українського народу, кращих світових практик організації вільного часу.

Згідно з дослідженнями Ф. Махова та Н. Сердюкової, дозвілля охоплює різні види інтегральної діяльності: інформаційно-комунікативну активність, культурні практики, активний і пасивний відпочинок, розваги, пересування [14, с. 22–23]. Г. Карпов наголошував на важливості чіткої організованості дозвілля як чинника культурного розвитку особистості [12]. У цьому контексті Н. Цимбалюк справедливо визначає дозвілля як «соціокультурний резонатор», що відображає загальний стан і потенціал розвитку суспільства [25, с. 6].

З початку ХХІ ст. дозвілля остаточно утверджується як важлива сфера педагогічного впливу й культурної політики. Воно набуває статусу повноцінного освітньо-виховного ресурсу, що тісно пов'язаний із розвитком креативності, медіа-грамотності, соціальних навичок і цифрової компетентності.

В умовах цифровізації та інформаційного суспільства з'являються нові формати організації вільного часу: інтерактивні освітні платформи, STEAM-лабораторії, віртуальні гуртки, арт-резиденції тощо. Зміст дозвілля поступово орієнтується на розвиток ініціативності, самореалізації, критичного мислення, вміння працювати в команді.

Особливої актуальності набувають питання інклюзивності, рівного доступу до культурних та освітніх ресурсів для дітей з ООП (І. Ляшенко, Л. Шульга, Н. Бондаренко, І. Дем'яненко та ін.).

На початку ХХІ століття дозвілля остаточно утверджується як вагомий педагогічний та соціокультурний ресурс. Сучасні дослідження трактують дозвілля як інтегративну категорію, що поєднує в собі виховний, освітній, креативний і терапевтичний потенціали. Значний внесок у його осмислення зробили такі українські науковці, як: О. Овчарук, яка досліджує розвиток ключових компетентностей у позашкільній освіті; Т. Шевченко – зосереджується на методиках організації змістовного дозвілля дітей у закладах загальної середньої освіти; Н. Мойсеюк – аналізує дозвілля як фактор соціалізації й самореалізації особистості; О. Савченко – підкреслює значення дозвіллевих форм у формуванні життєвих компетентностей молодших школярів; І. Зязюн, В. Бех, Т. Левківська – розглядають дозвілля як простір морального виховання і ціннісного зростання.

У контексті цифровізації та глобальних викликів, зокрема пандемії COVID-19, зростає роль дистанційних і цифрових форматів дозвілля. Інтерактивні платформи, віртуальні квести, онлайн-гуртки, STEAM-простори, арт-терапія — усе це стало частиною сучасного педагогічного інструментарію. Дозвілля вже не є виключно формою відпочинку — воно виконує функції

емоційного розвантаження, соціалізації, розвитку критичного мислення, креативності та співпраці.

У фокусі сучасної педагогіки перебуває також інклюзивність дозвілля, яка передбачає залучення до дозвіллевих практик дітей з ООП, створення безпечного і комфортного середовища для кожного учасника освітнього процесу. Дослідженнями інклюзивних підходів займаються І. Ляшенко, Л. Шульга, Н. Бондаренко, І. Дем'яненко та ін.

У період військової агресії Російської Федерації проти України, особливо після повномасштабного вторгнення у 2022 році, дозвілля набуло нових значень і функцій у житті дітей та молоді. В умовах воєнного стану, нестабільності, вимушеного переселення, психологічної травматизації та обмеженого доступу до звичних форм освітньої й культурної діяльності, дозвілля стало важливим інструментом підтримки психоемоційного стану, формування стійкості та збереження соціальної згуртованості.

Педагоги, психологи, громадські організації, культурні інституції і міжнародні фонди почали активно впроваджувати програми психосоціальної підтримки дітей через організацію дозвіллевої діяльності.

Центри тимчасового перебування, волонтерські простори, онлайн-платформи, бібліотеки, музеї та позашкільні заклади організовували безпечні простори для гри, творчості, групових заходів, арттерапії, майстер-класів, читання та казкотерапії.

З'явилися нові формати дозвілля як ресурсу стійкості: мобільні простори для дозвілля у прихистках, інтерактивні вуличні заходи, освітні ініціативи в укриттях, театральні й мистецькі майстерні, адаптовані до умов воєнного часу.

Науковці, зокрема І. Лещенко, Л. Білик, С. Головань, О. Пометун, наголошують на тому, що в умовах війни дозвілля виконує терапевтичну, компенсаторну, інтегративну й патріотичну функції.

Воно слугує засобом відновлення психічної рівноваги, каналом для вираження емоцій, способом збереження національної ідентичності та формування громадянської свідомості дітей.

Дослідження показують, що ключовими принципами організації дозвілля під час війни стали:

безпека (фізична й психологічна);

гнучкість (адаптація до умов, мобільність форматів);

інклюзивність (з урахуванням потреб ВПО, дітей з інвалідністю, багатодітних родин тощо);

патріотизм (через національно орієнтовану тематику заходів);

творчість і співтворчість (як ресурси подолання стресу та спільної дії).

У публікаціях Н. Клокар, Н. Тягло, В. Осадчий [13; 15; 23] висвітлюються практики організації дозвілля у громадах під час війни, зокрема роль закладів позашкільної освіти у збереженні освітнього та виховного простору. Акцент робиться на використанні арт-терапевтичних методик, міждисциплінарного

підходу, підтримці внутрішньо переміщених осіб та налагодженні взаємодії між освітніми, культурними та громадськими структурами.

Таким чином, дозвілля у XXI столітті — це багатовимірна освітньо-культурна категорія, що гармонійно поєднує традиції та інновації, виконує адаптаційно-психологічну, освітню, культурну, моральну й соціалізаційну функції. У нових історичних умовах воно постає не лише як ресурс розвитку, а як потужний інструмент збереження людяності, єдності та надії на майбутнє.

Висновки. Історико-педагогічний аналіз дозвілля засвідчив його поступову трансформацію — від ритуально-культової практики в первісному суспільстві до складної соціокультурної та освітньої категорії в сучасності. Упродовж різних історичних епох дозвілля виконувало функції соціалізації, морального виховання, творчої самореалізації, адаптуючись до домінуючих філософських, культурних і педагогічних парадигм. У XXI столітті воно набуває статусу інтегративного ресурсу, що поєднує виховний, освітній, креативний, інклюзивний і терапевтичний потенціали, особливо в умовах цифровізації, воєнних викликів та необхідності формування стійкої, відповідальної, соціально активної особистості.

Перспективи подальших досліджень доцільно спрямувати на аналіз дозвілля як чинника розвитку м'яких навичок (soft skills) в освіті, а також на розроблення моделей інклюзивного, цифрового та національно орієнтованого дозвілля як складової виховного простору Нової української школи.

Література

1. Арістотель. Політика. Київ : Основи, 1997. 384 с.
2. Бичко А. В. Історія філософії: Середні віки і Відродження. Київ : Академія, 2001. 456 с.
3. Бочелюк В. Й. Дозвіллезнавство. Запоріжжя : Просвіта, 2009. 280 с.
4. Брижак Н. Ю. Методика гурткової та клубної роботи в загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах : навчальний посібник. Київ : Логос, 2017. 126 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. 1440 с.
6. Воловик А. Ф., Воловик В. А. Педагогіка дозвілля. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 368 с.
7. Гончаренко С. У. Педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
8. Губань М. М. Історико-педагогічні аспекти становлення дозвілля як соціально-педагогічного феномену. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Педагогічні науки. 2019. Вип. 1(93). С. 72–77.
9. Державний стандарт початкової освіти : постанова Кабінету Міністрів України від 21 лют. 2018 р. № 87. 55 с. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF> (дата звернення: 04.06.2025).
10. Закон України «Про освіту» : Закон України від 05 верес. 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 04.06.2025).
11. Закон України «Про повну загальну середню освіту» : Закон України від 16 січ. 2020 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20> (дата звернення: 04.06.2025).
12. Карпов Г. І. Культурно-дозвіллева діяльність як соціокультурна технологія. Київ : Університет культури, 1996. 172 с.

13. Клокар Н. І. Організація освітнього середовища в умовах воєнного стану: практики громад. Київ : ІМЗО, 2022. 84 с.
14. Махов Ф. Т., Сердюкова Н. П. Соціально-педагогічні засади дозвілєвої діяльності дітей та молоді. Харків : ХНПУ, 2015. 176 с.
15. Осадчий В. В. Сучасні стратегії позашкільної освіти в умовах надзвичайних ситуацій. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2023. 112 с.
16. Песталоцці Й. Г. Як Гертруда навчає своїх дітей. Київ : Рад. школа, 1989. 248 с.
17. Платон. Закони. Київ : Основи, 2000. 320 с.
18. Повчання Володимира Мономаха. Дванадцять місяців. Книга – календар. Упоряд. М. Слабошпицький. Київ : Веселка, 1992. С. 49–50.
19. Русова С. Ф. Вибране. Київ : Освіта, 1996. 256 с.
20. Руссо Ж.-Ж. Еміль, або Про виховання. Київ : Дух і літера, 2005. 520 с.
21. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 1. 578 с.
22. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 3. 528 с.
23. Тягло Н. В. Психолого-педагогічна підтримка учнів в умовах війни. Харків : ХНПУ, 2023. 128 с.
24. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори : у 2 т. Київ : Рад. школа, 1983. Т. 1. 400 с.
25. Цимбалюк Н. М. Соціологія дозвілля. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 208 с.
26. Цицерон М. Т. Про обов'язки (De Officiis). Львів : Літопис, 2001. 208 с.
27. Locke J. Some Thoughts Concerning Education. Oxford : Clarendon Press, 1989. 384 p.

References

1. Aristotle. (1997). *Polityka* [Politics]. Kyiv: *Osnovy* [in Ukrainian].
2. Bychko, A.V. (2001). *Istoriia filosofii: Seredni viky i Vidrozhennia* [History of philosophy: Middle Ages and Renaissance]. Kyiv: *Akademiia* [in Ukrainian].
3. Bocheliuk, V.Y. (2009). *Dozvilliezhnavstvo* [Leisure studies]. Zaporizhzhia: *Prosvita* [in Ukrainian].
4. Bryzhak, N.Yu. (2017). *Metodyka hurtkovoï ta klubnoï roboty v zahalnoosvitnikh ta pozashkilnykh navchalnykh zakladakh: navchalnyi posibnyk* [Methods of club work in general and extracurricular educational institutions: textbook]. Kyiv: *Logos* [in Ukrainian].
5. Busel, V.T. (Ed.). (2002). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoï ukrainskoï movy* [Large explanatory dictionary of modern Ukrainian]. Kyiv; Irpin: *Perun* [in Ukrainian].
6. Volovyk, A.F., & Volovyk, V.A. (2010). *Pedahohika dozvillia* [Leisure pedagogy]. Kyiv: *Tsentr uchbovoi literatury* [in Ukrainian].
7. Honcharenko, S.U. (1997). *Pedahohichni slovnyk* [Pedagogical dictionary]. Kyiv: *Lybid* [in Ukrainian].
8. Huban, M.M. (2019). *Istoryko-pedahohichni aspekty stanovlennia dozvillia yak sotsialno-pedahohichnoho fenomena* [Historical and pedagogical aspects of leisure as a sociopedagogical phenomenon]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky*, 1(93), 72–77 [in Ukrainian].
9. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2018). *Derzhavnyi standart pochatkovoï osvity* [State standard of primary education]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF> (accessed: 04.06.2025) [in Ukrainian].
10. Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). *Zakon Ukrainy "Pro osvitu"* [Law of Ukraine "On Education"]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (accessed: 04.06.2025) [in Ukrainian].

11. Verkhovna Rada of Ukraine. (2020). Zakon Ukrainy "Pro povnu zahalnu seredniu osvitu" [Law of Ukraine "On Complete General Secondary Education"]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20> (accessed: 04.06.2025) [in Ukrainian].
12. Karpov, H.I. (1996). Kulturno-dozvillieva diialnist yak sotsiokulturna tekhnolohiia [Cultural and leisure activity as a sociocultural technology]. Kyiv: Universytet kultury [in Ukrainian].
13. Klokar, N.I. (2022). Orhanizatsiia osvithnoho seredovyshcha v umovakh voiennoho stanu: praktyky hromad [Organization of educational environment under martial law: community practices]. Kyiv: IMZO [in Ukrainian].
14. Makhov, F.T., & Serdiukova, N.P. (2015). Sotsialno-pedahohichni zasady dozvillievoi diialnosti ditei ta molodi [Socio-pedagogical principles of leisure activities for children and youth]. Kharkiv: KhNPU [in Ukrainian].
15. Osadchyi, V.V. (2023). Suchasni stratehii pozashkilnoi osvity v umovakh nadzvychainykh sytuatsii [Modern strategies of out-of-school education in emergencies]. Vinnytsia: Merkuri-Podillia [in Ukrainian].
16. Pestalozzi, J.H. (1989). Yak Hertuda navchaje svoikh ditei [How Gertrude teaches her children]. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
17. Platon. (2000). Zakony [Laws]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
18. Volodymyr Monomakh. (1992). Povchannia Volodymyra Monomakha [Instruction of Volodymyr Monomakh]. In M. Slaboshpytskyi (Ed.), Dvanadtsiat misyatsiv. Knyha – kalendar (pp. 49–50). Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
19. Rusova, S.F. (1996). Vybrane [Selected works]. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].
20. Rousseau, J.-J. (2005). Emil, abo Pro vykhovannia [Emile, or On Education]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
21. Skovoroda, H.S. (1994). Povne zibrannia tvoriv: u 2 t. [Complete works: in 2 vols.], Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
22. Sukhomlynskyi, V.O. (1976). Vybrani tvory: u 5 t., Vol. 3. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
23. Tiahlo, N.V. (2023). Psykholoho-pedahohichna pidtrymka uchniv v umovakh viiny [Psychological and pedagogical support of students in wartime]. Kharkiv: KhNPU [in Ukrainian].
24. Ushynskyi, K.D. (1983). Vybrani pedahohichni tvory: u 2 t., Vol. 1. Kyiv: Rad. shkola [in Ukrainian].
25. Tsymbaliuk, N.M. (2012). Sotsiolohiia dozvillia [Sociology of leisure]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
26. Tsitseron, M.T. (2001). Pro oboviazky (De Officiis) [On Duties]. Lviv: Lytopys [in Ukrainian].
27. Locke, J. (1989). Some Thoughts Concerning Education. Oxford: Clarendon Press.

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>